

Kozenkow Judit

A szocializmus és rendszerváltás tanulságai a jelen számára

*Recenzió Kornai János Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás
– Nyolc tanulmány című könyvéről, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.*

Kornai János 2007-ben megjelent összefoglaló kötete nyolc, a szerző által 1990 és 2007 között írt tanulmányt tartalmaz, amelyeket a címben szereplő négy fogalom: szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás rendez egységbe. A logikailag jól összeválogatott, koherens egésznek alkotó korábbi művek három nagyobb témakörbe sorolhatók be. Az első három tanulmány a szocialista rendszer sajátosságait taglalja, a következő négy a rendszerváltást elemzi különböző nézőpontokból, végül az utolsó fejezet elméleti alátámasztásként a szerző módszertani szemléletét, a rendszerparadigmát fejt ki. Az elméleti síkon megírt nyolc tanulmánynak a könyvön végighúzó interdiszciplináris megközelítés és rendszerszemlélet alkotja az alapját.

A feldolgozott témának és az alkalmazott módszertannak egyaránt aktualitást ad, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan hiányosságai már a Szovjetunió összeomlását követően is megmutatkoztak a térségbeli folyamatok elemzéseiben, a most zajló globális gazdasági válság során pedig ismét a fellángoló viták keresztüztüzebe kerültek. Talán az eddig kevésbé méltányolt rendszerparadigma, alternatív irányzatként, megerősödve kerülhet ki a válságból, rávilágítva a figyelmet a minőségi elemzések és az intézményi háttér fontosságára.

A kötet egyrészt mindazon olvasók számára hasznos lehet, akik a kelet-közép-európai rendszerváltás múlt és jelenbeli tanulságait kívánják megérteni; másrészt alapként szolgálhat a még átalakulás előtt álló országok szakértői, döntéshozói számára; harmadrészt a mainstream kritikus szemlélői számára alternatívát nyújthat a rendszerparadigma bemutatásával.

A kötet első fejezete a három témakör közül elsőként a szocializmust kiemelve, annak három prototípusa: a forradalmi átmeneti, a klasszikus és a reformrendszer közül a középső sajátosságait világítja meg. A klasszikus rendszer magyarázatának kulcsát a politikai struktúra megértése jelenti, mivel a meghatározott ideológián (Marx és Lenin tanaira épülő) alapuló kommunista párt osztatlan hatalma létrehozta az általa kívánt tulajdonformát, a bürokratikus koordinációs mechanizmusokat, valamint a szereplők jellegzetes viselkedési mintáit. Ezek a rendszerspecifikus jelenségek tehát egytől egyig az uralkodó politikai hatalom

és az általa követett ideológia következményei, éppen ezért az a történelmi esetlegesség, hogy a klasszikus rendszer éppen a Szovjetunióban jött létre, kevésbé bír befolyásoló erővel, mint magának a rendszernek a belső logikája. A szerző hangsúlyozza, hogy az elméletet mindig empirikus tesztelésnek kell alávetni, amely alapján a klasszikus rendszer világtörténelmi léptékben mérve átmeneti jellegűnek tekinthető, csupán Észak-Koreában és Kubában uralkodik továbbra is mindaddig, amíg belső ellentmondásai olyannyira ki nem éleződnek, hogy a rendszer felbomlását eredményezzék.

A könyv következő fejezete, a klasszikus rendszer sajátosságainak tudatában a szocializmus másik típusát, a reformszocializmust elemzi. A politikai szférában végbemenő kislefokú liberalizáció, a gazdaság állami szektorában történő decentralizáció, valamint a formális és informális magánszektor térnyerése hívja életre a szocialista rendszer reformváltozatát, amely továbbfejlődve elvezet magához a rendszerváltozáshoz, azaz a kommunista párt hatalmi monopóliumának megszűnéséhez. A reformszocializmust leginkább egy jelentős mértékű magánszektor megjelenésével jellemezhetjük, ahol megnő a piac hatása, ugyanakkor a bürokrácia átütő marad. Továbbá új, alternatív társadalmi szerveződési formák jelennek meg: a szövetkezeti tulajdon és az asszociatív (önkormányzati, szabad társulási) mechanizmusok, ugyanakkor ezek jelenléte csak kiegészíti a magántulajdon térnyerését a reformrendszeren belül, hiszen csak a magánszektor radikális kiszélesítése vezethet igazi piacosításhoz, gazdasági átalakuláshoz.

A harmadik tanulmány, tovább haladva a rendszerváltás irányába, a piac és szocializmus fogalmak összekapcsolására és tisztázására törekszik. Amíg a piac egyöntetű definíciójaként elfogadhatjuk, hogy az emberi tevékenységek koordinálására szolgáló mechanizmus, a társadalmat integráló szerveződés, addig a szocializmusra nem adhatunk széles körben elfogadott, egységes meghatározást. Kornai a marxista, walrasianus, leninista és szociáldemokrata értelmezések ismertetésével próbálja meghatározni a szocializmust, bár a négy leírt fogalm meghatározás közös elemeként csupán a köztulajdont lehet említeni. Ezek alapján tesz kísérletet a jelenlegi kínai és vietnami rendszer azonosítására, de a két említett rendszer és a szocializmus között nem tesz egyenlőséget. Ahogy azonban a szerző fogalmaz, „ha a kínai és a vietnami vezetés ragaszkodik ahhoz, hogy saját rezsimjüket »szocialistának« nevezik, senki sem tagadhatja meg tőlük azt a jogot, hogy ezt tegyék.” (Kornai 2007:61.)

A szocializmus jellemzése után a könyv negyedik tanulmánya már a második nagy témakör, a rendszerváltás ismertetésének kezd neki. Arra a nemzetközi irodalomban is hangos vitát kiváltó kérdésre keresi a választ, miszerint a sokkterápia vagy a gradualizmus a hatékonyabb megoldás a rendszerváltás véghezvitelére. Kornai, értékelve az 1989-ben általa javasolt stratégiát,¹ továbbra is kiáll a szerves fejlődés mellett, szemben a gyorsított privatizációval. A magánszektor alulról jövő fejlődését, az állami vállalatok elsősorban kívülállók számára történő gazdaságos eladását, valamint a költségvetési korlát megkeményítését középpontba állító stratégiát annak hívei szociológiai szempontokra is hivatkozva szorgalmazták. Az etikai megfontolásokra építő gyorsított privatizációs stratégia támogatói – legfőbb eszköznek tekintve az ingyenes osztogatást – az állami tulajdon minél gyorsabb megszüntetését és a piac mihamarabbi kiteljesítését határozták el. Konklúzióként a szerző megállapítja, hogy nem az átalakulás gyorsasága a siker mutatója, hanem sokkal inkább a konszolidáció, stabilizáció, a szerves fejlődés és a növekedés fenntarthatósága.

¹ Ebben a tanulmányban Kornai János az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című, 1989-ben megjelent könyvét értékeli, amelyben átfogó javaslatokat tett a posztoszocialista átmenetre.

A könyv következő fejezete az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozott nyolc kelet-közép-európai ország átalakulási folyamatáról von mérleget egyrészt a világtörténelem, másrészt a mindennapi élet szemszögéből. Az elmúlt 15 év térségbeli változásai a nyugati civilizáció fejlődésével azonos irányban, a kapitalista gazdasági rendszer és a demokrácia felé, minden szférára kiterjedően mentek végbe, békés körülmények között, erőszakmentesen, elképesztő gyorsasággal. Ezek alapján világtörténelmi kontextusban a rendszerváltás páratlan sikertörténetként értékelhető. A foglalkoztatás csökkenése, a munkanélküliség növekedése, a munkahelyek bizonytalansága, a piac és verseny teremtette új helyzetek, valamint a politikai élet visszasságai, csatározásai azonban az átlagemberekben elégedetlenséget, csalódottságot, kiábrándultságot váltottak ki. Ezáltal a hirtelen sebességgel, vér nélkül lezajlott átalakulás más vonatkozásokban súlyos gondokkal és szenvedésekkel teli folyamatnak minősíthető. Kornai felhívja a társadalomtudósok figyelmét arra, hogy interdiszciplináris megközelítésre, történelmi keretbe ágyazott elemzésekre, értelmezésekre, helyes gazdaságpolitikai ajánlásokra van szükség ahhoz, hogy az átalakulás megítélése minden szemszögből sikeres lehessen.

Továbbá, a hatodik tanulmányban a szerző arra keresi a választ, hogy mit jelent maga a rendszerváltás. A meghatározás és a következtetések a pozitív és a normatív megközelítések együttes alkalmazásából adódnak. A rendszerváltás lezárult, a folyamat akkor tekinthető ugyanis befejezettnek, amikor már nem érvényesülnek a szocializmus szükséges és elégséges feltételei, ugyanakkor a kapitalizmus jellegzetességei már igen. A két fő rendszer szembeállításából a rendszerszemlélet használatával Kornai többek között azt a megállapítást is teszi, hogy a demokrácia nem szükséges feltétele a kapitalizmusnak, valamint a politikai elit lecserélődése nem feltétele a rendszerváltás befejezésének. Segítségünkre lehet a rendszerváltás fundamentális tényeinek felidézése abban, hogy megkülönböztethessük a mindennapok kisebb tapasztalatait a valóban nagy történelmi átalakulási folyamatától.

Az előbbi tanulmányhoz szorosan kapcsolódva a második nagy egységet lezáró fejezet a rendszerváltás eddigi tapasztalatait, eredményeit taglalja azzal a szándékkal, hogy az átalakulás útjára lépő országok számára példát nyújtson. (A szerző azonban a végén megjegyzi, hogy az egyes nemzetek nem igazán hajlandóak mások tapasztalataiból okulni.) A térség heterogenitásából adódóan az univerzális recept nélküli, átpolitizált folyamatokkal tarkított átalakulásból néhány komoly tanulság levonására kerül sor: a transzformáció sikeréhez elengedhetetlen a megfelelő jogállami háttér, továbbá szerencsés esetben a politikai demokrácia térhódítása és a magántulajdonon alapuló piacgazdaság kialakulása kéz a kézben halad. Mindezekhez kapcsolódnak a magánszektor előtti belépési korlátok lebontásának, a külföldi tőke beengedésének, a privatizációs folyamat megindulása előtt egy működőképes intézményi háttér felállításának, valamint az átláthatóság megteremtésének nélkülözhetetlen folyamatai. Kornai záró megjegyzései között szerepel a ma is aktuális megállapítás, miszerint az átalakulás megítélése, a szükséges reformokról szóló döntések elsősorban politikai és etikai állásfoglalásokkal fűgnek össze.

A kötet harmadik témakörként, egy tanulmány erejéig a szerző módszertani szemléletét, a rendszerparadigmát tárgyalja. A hosszú múltra visszatekintő társadalomtudományi elmélet középpontjában azoknak a tartósan fennálló intézményeknek² a vizsgálatát áll, amelyek keretei

² Kornai János ebben a vonatkozásban az intézményeket igen szélesen értelmezi: „egyebek között magában foglalja az adott rendszerben fennálló jogrendet, erkölcsi normákat, a tulajdonjogokat és a hatalmi pozíciók elosztását, a társadalom aktoraira ható ösztönzőket és az információs struktúrát.” (169)

között a gazdasági, politikai, társadalmi események és folyamatok zajlanak, illetve amelyek jelentősen befolyásolják azok menetét. A nagy változásokat, átalakulásokat a rendszer egésze szempontjából megközelítő paradigma legfőbb eszköze a többnyire kvalitatív jellegű összehasonlítás. Ezen sajátosságaiból adódóan a posztszocialista transzformáció tökéletes terepnek bizonyult a rendszerelmélet tesztelésére és továbbfejlesztésére, hiszen a térségbeli folyamatok elemzése során a neoklasszikus közgazdaságtan matematizált eszköztárával rendre kudarcot vallott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a rendszerparadigma átvette volna a mainstream helyét a közgazdaságtudomány élén, továbbra is marginális, elkülönült szerephez jut csupán. Kornai az elmélet hiányosságaira, esetleges elsorvadására is kitér, kiáll azonban amellett, hogy a rendszerparadigma óvatos, körültekintő alkalmazása tökéletes eszköz lehet a múlt és a jelen megmagyarázására, valamint gyakorlati ajánlások alátámasztására az átalakuló országok számára.

A logikusan egymás után következő nyolc tanulmány tökéletes ívben jeleníti meg a szocializmusból kapitalizmusba való átmenetet, magát a rendszerváltozás folyamatát, alátámasztva mindezt a rendszerparadigmával mint alkalmazott módszertannal. Negatívumként említhető, hogy a címben szereplő kapitalizmus, még kevésbé a demokrácia fogalmak csak érintőlegesen jelennek meg egy-egy tanulmányban. A szerző röviden kifejti a kapitalista rendszer jellegzetességeit (5. és 6. tanulmány), de erre vonatkozóan a szocializmushoz hasonló nagyívű elemzést nem találhatunk a kötetben, holott a rendszerváltás folyamatának végét a kapitalizmus kiteljesedése jelenti.

Egy további elgondolásra érdemes téma a szocializmus értelmezései közül (3. tanulmány) az ötödik variáns, azaz a jelenlegi kínai és vietnami rendszer meghatározása. Kornai a korábbi szocializmus-értelmezések alapján nem értékeli a két fennálló rendszert szocialistának, véleménye szerint csupán a politikai vezetés nevezi magát így, amelyhez azonban természetesen joga van. A múltbeli fogalombővülés és -alakulás nyomán, ahogy a négy korábbi értelmezés is lényeges eltéréseket mutat, véleményem szerint a kínai és vietnami rendszer jellegzetességei nyomán, a történelem alakulásával egyértelműen egy új, önálló szocializmus-értelmezés alakult ki.

Összefoglalva, a koherens egésznek alkotó, de akár egy adott érdeklődési körnek megfelelően külön-külön is értelmezhető tanulmányokból felépülő kötet a szocializmus sajátosságainak leírásával, majd a rendszerváltás folyamatának felvázolásával járul hozzá a posztszocialista országok jellegzetes viszonyainak ismertetéséhez és megértéséhez. A kötet értékét emeli és még nagyobb aktualitást ad neki a jelenlegi globális gazdasági válság során erősödő vita a kelet-közép-európai országokban alkalmazható közgazdaságtani módszerekről, az eddigi előrejelzések kudarcairól és annak okairól. A Kornai egész munkásságát végigkísérő rendszerparadigma – hiányosságainak kiküszöbölése és továbbfejlesztése után – más alternatív irányzatokkal kiegészülve méltó kihívója lehet a neoklasszikus közgazdaságtannak, kiegészítve vagy akár hosszú távon helyettesítve is azt.